

Mətanət Məhəmməd qızı Hüseynova
“Etnoarxeologiyavə antropologiya” şöbəsinin elmi işçisi
E-mail: matanat-akademiya@rambler.ru

YARDIMLI RAYONUNUN ALAR KƏNDİNDƏKİ BƏZİ ORTA ƏSR YAŞAYIŞ YERLƏRİ HAQQINDA (*Etnoarxeoloji tədqiqat*)

Açar sözlər: Yardımlı rayonu, son orta əsrlər, kənd tipli yaşayış məskənləri, şirli və şirsiz saxsı məmulatı

Ключевые слова: Ярдымлинский район, поздние средние века, поселения сельского типа, глазурованные и не глазурованные керамические изделия

Key words: Yardimli district, late medieval settlements, village-type settlements, glazed and unglazed pottery items.

Son orta əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış məskənlərinin böyük əksəriyyətini kəndlər təşkil etmişdir. Bəzi müasir kəndlərin ərazisində mədəni təbəqə yatımının varlığı onların bünövrəsinin son orta yüzilliklərdə qoyulduğunu və bu günədək həmin yaşayış məskənlərində fasiləsiz həyatın davam etdiyini söyləməyə əsas verir. Lakin son orta əsr kənd tipli yaşayış məskənləri arxeoloji cəhətdən zəif öyrənilmişdir (2, 356).

Son orta əsrlər dövrünə aid bir neçə kənd tipli yaşayış məskənləri Azərbaycanın cənub bölgəsində də qeydə alınmışdır. Bunlardan bəzisi də Yardımlı rayonunun Alar kəndi ərazisindəki yaşayış məskənləridir.

2017-ci ilin çöl tədqiqatlar mövsümündə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Yardımlı arxeoloji ekspedisiyası” rayonun Alar kəndi ərazisindəki bir qisim orta əsr abidələrində də arxeoloji kəşfiyyat xarakterli tədqiqat işləri aparmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, indiki dövrün yaşayış yerləri, obaları, yurd yerləri məhz ənənəvi olaraq qədim və orta əsrlərdə mövcud olmuş yaşayış məskənlərinin yaxınlığında və ən yaxşı halda bilavasitə yerində qurulmuşdur. Çünki bu yaşayış yerləri əsasən bulaqlara yaxın, əlverişli mövqedə və təbii təsirlərdən nisbətən müdafiə olunan ərazilərdə salınmışdır. Arxeoloji kəşfiyyat zamanı təkcə Sarıbulaq və Elbəyi yaylaqlarında bu tipli bir neçə yaşayış məskənlərinin qalıqları müəyyən edildi. Bu orta əsr yaşayış məskənlərinin mədəni təbəqəsinin qalınlığı nisbətən zəifdir. Lakin buna baxmayaraq kifayət qədər arxeoloji materiallarla təmsil olunur. Ehtimal edilir ki, qeyd olunan yaşayış məskənləri indiki Alar kəndinin əvvəllər mövcud olmuş yaşayış məntəqələri olmuşdur (1, 12).

Diqosər (farsca “təpə başı, görünən təpə” deməkdir) yaşayış yeri dəniz səviyyəsindən 1650 m yüksəklikdə, Alar kəndindən 2 km cənub-qərbdə yerləşir. Yaşayış yerinin sahəsi təqribən 2 ha yaxındır. Onun orta əsrlərə məxsus tikili qalıqlarının izlərini də müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, sahənin böyük bir hissəsində iri sal qaya daşlarından ibarət evlərin özüllərinin qalıqları

görünür. Əsasən düzbucaqlı formaya malik ev yerləri bir-birinə sıx şəkildə salınmışdır. Yaşayış yerində səpələnmiş halda xeyli sayda orta əsrlərin saxsı fraqmentlərinə rast gəlinir. Saxsılar küpə, kasa və s. tipli qablara məxsus qulp, oturacaq, gövdə, ağız fraqmentlərindən ibarətdir. Tapıntılar içərisində gil qapaqlara da təsadüf edilir. Səthi anqoblu qablar da üstünlük təşkil edir. Qabların əksəriyyəti dulus çarxında hazırlanmışdır. Gil tərkibləri əsasən qırmızı rənglidir, nisbətən iri qum qatışıqları vardır. Ehtimal ki, ərazi minilliklər ərzində yaylaq məskəni kimi son orta əsrlərə qədər istifadə edilmişdir (1, 13). Yaşayış yerindən əldə edilmiş keramika məmulatı təsərrüfat küpələri, qazan, kuzə, bardaq, dopu, məcməyi, boşqab, kasa, vaza, duzqabı və s. tipli qablarla təmsil olunmuşdur. Bu qablar əsasən dulus çarxında, tərkibi narın qum qatışıqlı və ya təmiz olan yaxşı yoğrulmuş gildən hazırlanmış və keyfiyyətli bişirilmişlər. Bununla yanaşı, bəzən əldə kobud hazırlanmış, gilinin tərkibində çoxlu qum qatışıqları olan, qeyri-sabit temperaturda və ya zəif odda bişirilmiş qablara da təsadüf edilmişdir. Saxsı qablar əsasən fraqmentlər şəklində əldə olunsalar da, bəzi hallarda parçalanmış vəziyyətdə olan qablara da rast gəlinmişdir. Tez-tez, əsasən mətbəx qablarının üzərində, bəzən isə içərisində his və yanıq izləri də nəzərə çarpırdı ki, bu da onların uzun müddət məişətdə istifadə olunmasından xəbər verir. Qapaqlar iri ölçülü olub, ağız kənarları yuxarıya qatlanmışdır. Tutacaq hissəsi disk formalıdır. Üstündə yan tərəflərdə buxarın çıxması üçün balaca deşiklər açılmışdır. Qırmızı rəngli gildən yaxşı bişirilmiş qapaq dulus çarxında hazırlanmışdır. Son orta əsr dulusçuları əvvəlki dövrdə olduğu kimi təndir, küp, tava, güvəc, küpə, sərnice və s. qabların ağızını qapamaq üçün müxtəlif ölçülü və formalarda çoxlu qapaqlar istehsal edirdilər. Müvafiq olaraq qapaqlar formasına, ölçülərinə, naxışlanma xüsusiyyətlərinə və təyinatına görə tiplərə ayrılır (2, s. 388). Aşkar edilmiş saxsı qabların gili əsasən açıq-çəhrayı, çəhrayı, bəzən də tünd-çəhrayı rəngdədir. Sayca ikinci yeri qırmızı və sarımtıl gilli qablar tuturlar. Bunlarla yanaşı, ağımtıl, qonur və boz rəngli gili olan qablar da aşkar olunmuşdur. Bu qabların bəzilərinin səthi saya, digərlərinin səthi isə müxtəlif ornamentli naxış elementləri ilə bəzədilmişdir. Şirli qablar üzərində də bəzək kompozisiyaları izlənilməkdədir. Qabların üzəri çox zaman süyrələndikdən sonra ağımtıl, boz, sarımtıl və s. rəngli anqob qatı ilə örtülmüşdür.

Honiəvər (farsca “bulağın qənsəri” deməkdir) yaşayış yeri də Diqosər yaşayış məskənindən təqribən 500 m şimal-şərqdə, Sarıbulaq dağlarının ətəklərində, əlverişli sahədə yerləşir. Bu yaşayış yerinin tutduğu sahə təxminən 3-4 ha yaxındır və dəniz səviyyəsindən 1800 m yüksəklikdədir. Honiəvər yaşayış yerinin xarakterik xüsusiyyəti də yaşayış evlərinin qaya daşlarından ibarət özüllərinin olmasıdır. Üst qatı əsasən orta əsrlərin keramikası ilə zəngindir ki, bunlar da əsasən küpə tipli qabların gövdə, oturacaq, ağız fraqmentləridir. Əsasən qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilmiş qabların bəzilərinə qazan tipli formalara da aid etmək olar (1, 13). Əldə olunmuş sadə (şirsiz) qab fraqmentləri küpə, bardaq, kuzə, qazan, dopu, nehrə, süzgəc və s. tipli qablara məxsusdur. Bunların gövdələri bir qayda olaraq şarşəkilli, bəzən armudvari və bikonik formalıdır. Oturacaqları əsasən yastıdır, ancaq dabanlı oturacaqlı qablara da rast gəlinir. Təyinatından asılı olaraq, bu qablar geniş və ya dar boğazlıdır.

Geniş boğazlı qabların boğazları bir qayda olaraq alçaqdır. Dar boğazlılar arasında alçaq və hündür boğazlılara rast gəlinir. Qabların boğazları bəzən tədricən, bəzən isə birbaşa çiyinə və ya gövdəyə keçid alır. Şirsiz qabların ağızları əsasən dəyirmi olub bəzən düz, bəzən isə bu və ya digər dərəcədə yana qatlanmış şəkildədir. Tez-tez ağız kənarları köbəli olan qablara rast gəlinmişdir. Bəzi hallarda qablar boğazsız olub ağızları birbaşa gövdəyə keçir. Qeyd etdiyimiz kimi, Honiəvər yaşayış yerindən aşkar edilmiş sadə saxsı qablar müxtəlif formalı və ölçülü olub, təyinatlarına görə bir-birlərindən fərqlənir. Bu qablar təsərrüfat, məişət, mətbəx və süfrə qablarına bölünür. Şirli saxsı qablar içərisində ən çox təsadüf olunan qab fraqmentləri *xeyrə* və ya *boşqab* tipli süfrə qablarına aiddirlər. Bunlar dayaz və ya nisbətən dərin qablardır. Onların oturacaqları yastı və ya dabanlıdır. Böyürləri yanlara doğru genişlənərək ağızları yana qatlanmış olur. Ağız kənarları dəyirmi, düz, bəzən köbəlidir. Əksər hallarda ağız kənarının rəngi qab içərisinin rəngindən fərqlənir. Bu qablar müxtəlif həcmlidir. Saxsı məmulatı şirli və şirsiz olub, müxtəlif ölçülü və təyinatlıdırlar. Məişətdə və təsərrüfatda istifadəsi aydın müşahidə edilir. Şirli saxsı qablar kasa, vaza, boşqab və miniatür biçimli qablara məxsus fraqmentlərdir.

Elbəyi yaylaqlarındakı eyniadlı yaşayış yeri də orta əsrlər dövrü keramikası ilə zəngin olan ərazidir. Yaşayış yerinin tutduğu sahə təxminən 3 ha yaxındır. Dəniz səviyyəsindən 1900 m yüksəklikdə yerləşən bu yaşayış məskəni Cəlalyurdu və Şahnişin (*farsca* “*şahın məskən saldığı, istirahət etdiyi yer deməkdir*) yaylaqlarına gedən yolun üstündədir. Lakin təəssüflər olsun ki, bütün bu yaşayış məskənlərində və ətrafında uzun illərdir yaşayış məntəqələri, obalar və ya müvəqqəti yurd yerləri salınmış və sahələr təsərrüfat məqsədilə əkilmişdir. Bu zaman mədəni təbəqə dağılmış və tamamilə qarışmışdır. Ona görə də bütün dövrə aid tapıntılar yerin üstündən qarışıq halda aşkar edilir. Ərazinin arxeoloji tapıntılarının az qismi tunc dövrünə, mütləq əksəriyyəti isə orta əsrlərə məxsusdur. Saxsılar əsasən küpə, bardaq, kasa tipli kiçik və orta tutumlu qablara məxsus qulp, gövdə, oturacaq və ağız fraqmentlərindən ibarətdir (1, 13-14).

Elbəyi yaşayış yerinin şirsiz saxsı məmulatı – qazan fraqmentləri, qapaq, səhəng tipli qablara məxsus qulplar, küpə və aftafa tipli qablardan ibarətdir. Qulp fraqmentləri də lentvari, dairəvi en kəsikli olub, narıncı, qırmızı rəngli gildən bişirilmiş səhəng tipli qablara məxsusdur. Son orta əsrlərdə su daşınmasında ənənəvi olaraq səhənglər üstün mövqeyə malik idi. Səhənglərin adətən yastı oturacağı, yumurtavari və ya uzunsov gövdəsi, dar, qısa boğazı, lentşəkili qulpu olurdu. Tutumlarından asılı olaraq bəhs olunan dövrün səhənglərinin hündürlüyü 35-45 sm arasında dəyişirdi. Bu cür səhənglər 10-18 litr su tutumuna malik olurdu (2, s. 387). Küpə tipli saxsı qaba məxsus bir fraqment boz rəngli, qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilmiş hissədir. Qabın şarşəkili gövdəsi qalmışdır. Gövdənin üzərində cizma üsulunda müxtəlif həndəsi, nəbati formalı naxışlar vurulmuşdur. Küpə tipli qablardan biri qara rəngli, kobud qarışıqlı gildən bişirilmişdir. Ağız kənarı nisbətən köbəli olub, xaricə qatlanmışdır. Çiyin hissəsində bişirilməzdən əvvəl çəngəl şəkilli alətlə batıqvari naxışlanmışdır. Küpələr forma etibarilə küplərə, həcminə görə isə sərniclərə oxşayırlar. Lakin onların qulpu olmurdu. Bir qayda olaraq, küpə tipli qabların çiyin və boğaz

hissələri əsasən cızma və ya qazıma üsulu ilə salınmış sadə naxışlarla bəzədilmişdir (2, 387). Tapıntılar arasında qazan fraqmenti də vardır. Belə ki, qonur rəngli, kobud qatışıqlı gildən zəif bişirilmiş qazan şarşəkillidir. Bişirilməzdən əvvəl ağız kənarı daraqvari alətlə naxışlanmış, çiyin hissəsinə sünbülvari formalı naxış çəkilmişdir. Səthində his qatı vardır. Bir ədəd üzəri nəbati təsvirli ornamentlə bəzədilmiş fraqmentin hansı qaba məxsusluğu aydın deyildir. Boz rəngli, qum tərkibli gildən yaxşı bişirilmişdir. Gil qazanlar (güvəclər) mətbəx qabları kimi əhalinin məişətində xüsusilə geniş yayılmışdı. Bu tip qabların əksəriyyəti fraqmentlər halında aşkar edilir. Odadavamlılıq onların gilinin tərkibini və quruluşunu müəyyənləşdirirdi (4, 56). XV-XVII əsrlərin gil qazanları qulplu, qulpsuz və lüləkli qazanlar olmaqla üç başlıca qrupa ayrılırdı (5, 55).

Beləliklə haqqında bəhs olunan Alar kəndi ərazisindəki orta əsrlər dövrünə aid bu yaşayış məskənlərinin mövcudluğu ərazinin bəhs olunan dövrdə məskunlaşma problemlərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu yaşayış məskənlərindən toplanmış arxeoloji materiallar müqayisəli təhlillər əsasında XV-XVII əsrlərə aid edilir.

Ədəbiyyat

1. Ağalarzadə A.M. Yardımlı rayonunun Alar kəndi ərazisindəki tunc-ilk dəmir dövrü abidələrində aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin geniş hesabatı. Əlyazması hüququnda. Bakı 2017, 39 səh.
2. Azərbaycan arxeologiyası. Orta əsrlər. VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
3. Dostiyev T.M. Şimal-şərqi Azərbaycan XI-XV əsrlərdə. Bakı: 2001.
4. Dostiyev T.M. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri // Azərbaycan arxeologiyası, 1999, 1-2.
5. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan keramikası (XIV-XVII əsrlər). Bakı: 2003.
6. Novruzlu Ə.İ. Azərbaycanın orta əsr sənətkarlığı (XIV-XVII əsrlər). Bakı: 1997.
7. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: 1999.
8. Ахмедов Г.М. Неполивная керамика Орен-Кала IX-XIII вв. // Материалы и исследования по археологии. СССР, № 67.

Метанет Магомед кызы Гусейнова

О НЕКОТОРЫХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПОСЕЛЕНИЯХ СЕЛА АЛАР ЯРДЫМЛИНСКОГО РАЙОНА (Этноархеологическое исследование)

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о некоторых средневековых поселениях находящихся в селе Алар Ярдымлинского района, который расположен в южной части Азербайджана. Отмечается, что эти поселения были созданы людьми, которые долгие годы приходили на эти пастбища и со временем эти

временные поселения сформировались на постоянные. Найденные с поселения, глазурованные и неглазурованные керамические изделия, имеют большое значение в изучении проблем заселения отмечаемого места в данный период.

Metanet Mahammed gizi Huseynova

**ABOUT SOME RESIDENTIAL PLACES IN ALAR VILLAGE
OF YARDIMLI DISTRICT
(Ethno-archaeological research)**

SUMMARY

The article deals with some medieval settlements in the village of Alar, a remote mountain village of Yardimli district, which is part of the southern region of Azerbaijan. It is noted that the mentioned settlements had been built by people who came to these summer quarters for many years and by the lapse of time they had become permanent dwellings. The glazed and unglazed pottery items found in the site are of great importance for the study of settlement problems during the mentioned period.

Diqosər yaşayış yeri

Honiövər yaşayış yeri

Elbəyi yaşayış yeri